

*Марія
Захарченко*

ДИСКУСІЯ ДЖОНА РОЛЗА ТА ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА: щодо процедуралізму та субстанціалізму в дорадчій моделі демократії

У часи суспільних потрясінь та змін особливо гостро постають проблеми різноманітних політичних теорій. Ті проблеми, про які науковці зазвичай ведуть «абстрактні» розмови на різноманітних конференціях та семінарах, досягають втілення і стають реальними. Підвищується увага до найбільш універсальних міркувань щодо майбутнього людства. Сьогодні наша держава робить черговий цивілізаційний вибір, тому не дивно, що особливої ваги набуває теорія майбутнього державного устрою держави. В пошуках прикладів успішних стратегій ми звертаємось до досвіду світової політичної думки, зокрема до досвіду Західної Європи та Північної Америки. Важливо дослідити, з якими проблемами та труднощами стикаються держави, що взяли курс на демократію. Власне, варто зазначити, що самокритика демократії аж ніяк не засвідчує демократичну неспроможність у розв'язувати ті чи інші політичні проблеми. Самокритика й постійна самоперевірка демократичних засад є рушійною силою розвитку демократії. На мою думку, саме це й робить держави з демократичними устроями більш витривалими щодо різноманітних суспільно-політичних викликів. Отже, ще раз зазначимо, що всі зауваження, висловлені в цій статті, не спрямовані на доказ неспроможності демократії. Вони покликані з метою розвитку демократичних інститутів звернути увагу на проблемні місця сучасних демократичних процесів та демократичної теорії.

© М. ЗАХАРЧЕНКО,
2014

На сьогодні чимало вчених беруть до уваги кризу легітимності в демократичній теорії [Розанвалон, 2009]. Так, П'єр Розанвалон указує на те, що голосування та ухвалення рішення простою більшістю голосів аж ніяк не є підставою для легітимації цього рішення. У такому разі (якщо вважати, що саме голосування надає суспільним рішенням статусу легітимних) відбувається підміна понять. Спосіб ухвалення рішення поплутують з принципом легітимації цього рішення. Голосування та ухвалення законів простою більшістю є лише процедурою, зумовленою емпіричними обмеженнями (як-от кількість людей, що беруть участь у голосуванні) [Розанвалон, 2009: с. 12]. Трохи в іншому аспекті, але за суттю ті самі проблеми бере до уваги Юрген Габермас. Наприклад, у випадку голосування з результатом 51 відсоток проти 49 мало ймовірно, що йтиметься про стабільність політичної системи, встановлюваної внаслідок такого голосування. Ті, хто не згодні з рішенням «більшості» змушені в такому разі просто змиритись із протилежною позицією. Таким чином здійснюється ілюзія позірному консенсусу. Насправді ж, особи, що відчувають себе такими, що зазнали поразки, можуть у подальшому стати джерелом реваншистських настроїв та сприймати суспільний лад, що його було встановлено, як несправедливий.

Уже з цього прикладу бачимо, що наріжним каменем для сучасної моделі демократії є питання легітимності та справедливості. Тому можемо вважати показовим той факт, що два провідні мислителі сьогоднішнього часу — Юрген Габермас і Джон Ролз за відправний пункт у своїх розмислах взяли саме ці поняття. Так, у працях «Теорія справедливості» та «Демократичний лібералізм» Джон Ролз ставить за мету продумати умови побудови справедливого суспільного устрою, такого, за якого індивідуальні вміння, властивості та чесноти громадян якнайкраще б поєднувались із загальним процвітанням та стабільністю політичної системи. Водночас Юрген Габермас послідовно проводить роботу з віднайдення та утвердження принципів побудови суспільства, інститути якого функціують у такий спосіб, що кожен громадянин є активним членом спільноти. Тобто йдеться про об'єднання громадян, у якому певною мірою знімається Тьонісова дихотомія спільнота/суспільство. В ідеальному громадянському об'єднанні Габермаса немає розриву між життєвієм і системою, а інститути у своїх засадах побудовані таким чином, що процедури за своєю сутністю утверджують ідеал раціонального дискурсу між рівноправними членами суспільства.

До всього зазначеного вище варто додати, що Джон Ролз і Юрген Габермас є яскравими представниками мислителів, що обстоюють необхідність деліберативної (дорадчої) моделі демократії. Обидва філософи у своїх працях демонструють потенціал дискусій, діалогів та обговорень для демократичного процесу. Саме апологети дорадчої демократії зробили чималий внесок у подолання кризи демократичної легітимності та віднайдення процедур, шляхом яких можна досягти справедливого рішення. І хоча наразі здається, що обговорення, дискусія та демократія нерозривно пов'язані, так було не

завжди. Зокрема, як зазначає Шанталь Муф, у другій половині двадцятого сторіччя панувала агрегативна модель демократії. Її автором вона називає Йозефа Шумпетера і стверджує, що саме йому належить головна заслуга з утвердження цього типу демократії. Ключову роль в агрегативній моделі демократії відіграють політичні партії, на перший план виходить плюралізм думок та множинність позицій. Шанталь Муф стверджує, що саме пануванню агрегативної моделі демократії ми завдячуємо сьогоднішньою кризою легітимності демократичних процедур. Відтак, представники дорадчої моделі демократії прагнули відновити роль і вагу консенсусу та подолати тим самим розвиток індивідуалістичних теорій, які вступали в суперечність з ідеєю спільного існування людей у суспільстві [Mouffe, 1999: p. 746].

У цьому сенсі завдання та цілі, що їх собі ставлять Юрген Габермас та Джон Ролз, є багато в чому суміжними. Якщо говорити термінами Шанталь Муф, обидва автори стикаються з парадоксом демократичної теорії. Тобто намагаються поєднати цінності лібералізму і демократії. Мається на увазі, що основною проблемою в творчості обох мислителів є проблема збереження індивідуальних прав і свобод, що їх обстоює лібералізм (тобто прав і свобод, що стосуються окремої людини) із демократичними ідеалами суспільного співіснування та певної народної волі, що дістає своє вираження через голосування громадян на виборах. Тобто як Ролз, так і Габермас твердять про можливість певного консенсусу, який би не обмежувався консенсусом стосовно самих процедур ухвалення рішення, а був у певний спосіб інкорпорований у ці процедури. Знову ж таки, повертаючись до термінології Шанталь Муф, зазначу, що йдеться про певний моральний консенсус. Про консенсус, який не відкидає множини життєвих стратегій, плюралізму цінностей, але водночас дає надію на те, що суспільне взаємопорозуміння не є простим механічним погодженням меншості з волею більшості.

Аналізуючи сказане вище, можна помітити, що вимальовується дихотомія між проблемою справедливих процедур як основою для легітимності політичних процесів і питанням про те, що вважати справедливим. Дорадча демократія за своєю суттю завжди приречена давати відповідь на питання про те, що в цьому контексті набуває більшої ваги. Зазначмо, що йдеться не про просте протиставлення процедурного та субстанціалістського підходів. Взаємовідношення між процедуралізмом та субстанціалізмом в дорадчій демократії є набагато складнішими. Ані Юрген Габермас, ані Джон Ролз не говорять про те, що хтось із них може уникнути елементів процедуралізму чи субстанціалізму. Втім, навіть побіжного погляду на обидві концепції достатньо для того, щоб побачити акцент саме на принципах функціонування суспільства в теорії Джона Ролза і на процедурному підході в дискурсивній етиці Юргена Габермаса. Принагідно зауважу, що концепції Джона Ролза та Юргена Габермаса є взірцевими для всієї теорії дорадчої демократії. Вони дістали продовження в розвідках з деліберативної моделі демократії Джошуа Коена, який вважає себе послідовником Джона Ролза,

та Сейли Бенабіб, яка називає себе ученицею Юргена Габермаса. Суперечка між Ролзом та Габермасом цікава насамперед не відповіддю на запитання, що ж усе ж таки важливіше — принципи чи процедури, а тими проблемами, які вони в цій суперечці порушили, тими завданнями, які вони окреслили для дорадчої демократії, та увагою громадськості, яку їм вдалося привернути до проблем демократичної легітимності та справедливості.

Можна говорити про те, що, одного разу назвавши свій підхід процедурним на противагу Ролзовому субстанціалізму, Габермас у подальших працях імпліцитно також сперечається з Ролзом. In principle те саме можна сказати і про Ролза. Так, Юрген Габермас у статті «Примирення шляхом публічного застосування розуму» [Habermas, 1995] проводить детальний розгляд теорії Джона Ролза. Натомість Ролз відповідає Габермасові у статті «Політичний лібералізм: відповідь Юргену Габермасу» [Rawls, 1995]. Звернімося до відмінностей загальних настанов Ролза і Габермаса, які можемо віднайти в їхніх працях.

Отже, у своїх розвідках Юрген Габермас прагне віднайти універсальні принципи людської взаємодії. Його метою є пошук таких засад, які б за своєю значущістю перевищували партикулярні культурні норми й цінності та стверджували (бодай гіпотетичну) можливість людського взаємопорозуміння. Продовжуючи кантівську традицію, Габермас запитує про універсальні можливості людського взаємопорозуміння. Від найдавніших праць, таких як «Пізнання та інтерес», через «Теорію комунікативної дії» до «Постметафізичного мислення» філософ у різних модифікаціях запитує: Як можлива людська комунікація? Які умови, принципи та можливості лежать у її підґрунті? Для Габермаса саме в комунікації, в комунікативній раціональності можна віднайти гарантію можливості людського взаємопорозуміння. Саме в комунікації поєднується універсальне й одиничне. Від природи всі люди наділені розумом та мовою, а отже, по-перше, мають доступ до мови як дечого універсального, певного набору правил, що приймається індивідом, а по-друге, володіють мовленням, тобто можуть ці правила публічно застосовувати в ситуації. Отже, комунікативна раціональність, за Габермасом, є тим, що імпліцитно супроводжує будь-яку комунікативну дію. Варто зазначити, що, по-перше, Габермас постійно акцентує свою увагу на практичному аспекті комунікативної дії, а по-друге, особливу роль тут відіграє публічність. Власне, вже тут можемо зустріти перші відмінності в підходах Габермаса і Ролза. Так, в концепції представника Франкфуртської школи публічне застосування розуму відбувається через «публічну сферу». Йдеться, передусім про неінституціалізовані форми взаємодії, такі як дебати, спілкування через засоби медіа, університетські семінари тощо. Для представника Франкфуртської школи такі форми комунікативної взаємодії є запорукою формування політичної автономії суб'єкта. Саме вони, на думку Габермаса, відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні політичної волі громадян, здатності до аналітичного мислення.

На відміну від Габермасового, Ролзове розуміння публічного застосування розуму обмежується такими формами взаємодії, як участь у політичних кампаніях, адміністративних справах, голосуванні. Ролз зазначає, що громадяни мають шукати шляхів вираження своїх політичних уподобань через участь у політичних інститутах, які вже наявні в суспільстві. Йдеться про те, що відбувається, так би мовити, поділ праці. Існують політичні партії, які функціують як незалежні раціональні егоїстичні агенти. З іншого боку, є громадяни, які є моральними суб'єктами і в процесі політичної взаємодії через партії зреалізують свої цінності та ідеали. З цього приводу Томас МакКарті, критикуючи позицію Габермаса, зазначає, що його концепція є більш формальною та абстрактною. Надмірна увага до неінституційних форм публічного може спричинити неконструктивну взаємодію громадян і представників влади. На думку науковця, існує загроза, що неінституційні форми публічності цілковито перетворяться на засоби вираження невдоволеності громадян. В цьому сенсі позиція Ролза видається більш конструктивною. Такою, що спонукає громадян до позитивної взаємодії із представниками влади: «[Ролзівська концепція] включає громадянський обов'язок, в якому громадяни бачать себе як неодмінних учасників публічного використання розуму в публічних дискусіях щодо фундаментальних рис “справедливості”. Будучи “розумними” в Ролзовому сенсі використання терміна, вони “апелюють” до своїх загальних уявлень про правду, але намагаються продемонструвати, в яких аспектах їхня політична позиція може бути підтримана політичними цінностями» [McCarthy, 1994: р. 51]. Однак зауважу, що, на мою думку, позиція Габермаса тут є дещо сильнішою. Критикуючи Ролзову дихотомію, філософ бере до уваги те, що моральна нейтральність партій жодним чином не суміщається з їхньою функцією — виражати інтереси та цінності індивідів, які є моральними особами. Яким чином морально нейтральні утворення можуть репрезентувати те, до чого самі виявляються нечутливими? [Habermas, 1995: р. 113]. Пізніше Ролз дещо пом'якшить цю дихотомію, але все ж таки зазначу, що, на мій погляд, критика Юргена Габермаса є досить влучною. До того ж Габермас піддає сумніву очікування, що раціональна егоїстична партія буде здатна визнати зовнішню позицію раціонально, якщо та суперечитиме її інтересам.

Логічним продовженням попередньої тези є твердження про те, що для Габермаса вирішальної ваги набуває перспектива учасника комунікативного процесу. Так, на відміну від Гани Арендт, Габермас відмовляється від теорії «позиції незацікавленого спостерігача» і стверджує, що лише перспектива учасника комунікативної дії може давати право висловлювати судження щодо її справедливості.

У «Теорії справедливості» Ролз описує ситуацію природного початкового стану, «первинної ситуації», в яку ми потрапляємо, здійснивши мисленнєвий експеримент під назвою «завіса незнання». Йдеться про те, що коли ми встановлюємо умови суспільного договору, бажано, щоб його

учасники не знали своїх первинних даних, що дає можливість громадянам абстрагуватися від умов свого життя. Таким чином досягається об'єктивна та неупереджена точка зору щодо засадових принципів устрою.

Саме проти такого підходу виступає Габермас. Він вважає, що «завіса незнання» позбавляє моральних акторів інформації, яка є ключовою при ухваленні морального рішення. Філософ робить наголос на тому, що, якби Ролз звільнився від субстанційних елементів у процедурах практичного розуму, йому вдалося б уникнути цих труднощів. На думку Габермаса, «завіса незнання» монологізує етичну перспективу дівця, тоді як етика дискурсу, навпаки, покладає в основу розмаїття індивідуальних етичних перспектив [Habermas, 1995: p. 127].

Важливим пунктом критики Габермаса в цьому контексті є критика перевірки теорії на її універсальність, тобто відповіді на питання, чи є теорія ціннісно нейтральною. Таку перевірку Ролз здійснює після першого етапу встановлення принципів функціонування справедливого суспільства. На думку Габермаса, саме це внеможливорює здійснення об'єктивного контролю за ціннісною нейтральністю. Він не може бути здійсненим внутрішньотеоретично. Натомість у Ролза контроль за цими процесами відбувається із перспектив уже затвердженого принципу справедливості.

Ролз зазначає, що відмінності між його і Габермасівським підходами вкорінені в різному розумінні поняття «політичне». Політичне для Ролза є ареною теорій права та справедливості [Rawls, 1995: p. 133]. Також Ролз стверджує, що й самому Габермасові не вдається уникнути субстанціалізму. Адже моральний агент у його розумінні в момент ухвалення рішення є людською істотою з елементами релігійних та метафізичних настанов. Навіть його ідеальна мовна ситуація та ставлення до інших як до рівних потребує позатеоретичного обґрунтування. Пізніше, в бесідах з Йозефом Ратцингером сам Габермас візьме це до уваги, визнаючи, що мотивація до раціональної дії є позараціональною.

Габермас стверджує, що Ролз ставить основоположні ліберальні права вище за принципи демократичної легітимності. Повертаючись до початку статті, слід зауважити, що, на мою думку, Ролз, так само як і Габермас, переважну увагу приділяє саме проблемі обґрунтування демократичної легітимності як такої, що є засадничою для деліберативної моделі демократії. Так само, як і Ролза, Габермаса не задовольняє легітимність рішення, що досягається простою більшістю голосів. У цьому сенсі Ролз і Габермас є субстанціалістами, тому що вони відкидають принцип більшості в пошуках принципу, що був би достатнім для обґрунтування легітимності того чи іншого рішення. Різні підходи до цього питання зумовлені різним розумінням поняття справедливості. Так, для Ролза справедливість є певним благом, чимось таким, що може бути «упредметненим» в політичному процесі та політичних інститутах. Натомість для Габермаса справедливість є не цінністю, а полем значимості, тим, що надає значущості. З іншого боку, варто

завважити, що Ролз, так само, як і Габермас, є процедуралістом у тому сенсі, що прагне уникнути оцінки політичного устрою в перспективі певного Блага, раз і назавжди встановленого.

ДЖЕРЕЛА

- Розанвалон П.* Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність : пер. с фр. / П'єр Розанвалон ; пер. Є.Т. Марічев ; ред., передмова Валентина Омеляничка . — Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2009.
- Ролз Дж.* Теорія справедливості / Д. Ролз ; пер. О. Мокровольський. — К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001.
- Habermas J.* Faktizität und Geltung. — Frankfurt am Main, 1992.
- Habermas J.* Reconciliation through the public use of Reason: Remarks on John Rawls' political liberalism // The Journal of philosophy. — 1995 (Mar.). — Vol. 92, №3. — P. 109–131.
- McCarthy Th.* Kantian constructivism and reconstructivism: Rawls and Habermas in dialogue // Ethics. — 1994 (Oct.). — Vol. 105, № 1. — P. 44–63.
- Mouffe C.* 'Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?' // Social Research. — 1999. — Vol. 66, № 3. — P. 745–758.
- Rawls J.* Political liberalism: reply to Habermas // The Journal of philosophy. — 1995 (Mar.). — Vol. 92, № 3. — P. 132–180.

Марія Захарченко — аспірантка кафедри філософії КНУ імені Тараса Шевченка. Наукові інтереси — сучасна політична теорія, комунікативна етика Юргена Габермаса, проблема демократичної легітимності, деліберативна модель демократії.
